

тронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.parl.gc.ca/content/sen/committee/411/appa/rep/rep03dec11-e.pdf>.

УДК: 327.2

© Тарас Лаврук
 (м. Івано-Франківськ)

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНОГО І УПРАВЛІНСЬКОГО РІВНЯ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ

Тарас Лаврук. Вплив особистісного і управлінського рівня на реалізацію геополітичних перспектив. У статті досліджено геополітичну дійсність, її актуальну (актуалізовану) та потенційну (евентуальну, вірогідну) складові. Визначено, що актуалізований сегмент імплементується у політичну та світоглядну реальність в результаті взаємодії багатьох факторів, потенційний сегмент констатує об'єктивні передумови становлення геополітичної вірогідності за певними алгоритмами і динамікою. Окрім об'єктивних чинників для втілення в життя геополітичного потенціалу, велике значення має суб'єктивний чинник – світоглядний і волевий рівень політико-управлінської еліти.

Ключові слова: об'єктивні та суб'єктивні чинники, геополітичні перспективи, реалізація потенціалу, геополітична дійсність, роль особи, якість політичної еліти.

Тарас Лаврук. Влияние личностного и управленческого уровня на реализацию геополитических перспектив. В статье исследована геополитическая действительность, ее актуальная (актуализированная) и потенциальная (эвентуальная, вероятностная) составляющие. Определено, что актуализированный сегмент имплементируется в политическую и мировоззренческую реальность в результате взаимодействия многих факторов, потенциальный сегмент констатирует объективные предпосылки становления геополитической вероятности по определенным алгоритмам и динамике. Кроме объективных факторов для воплощения в жизнь геополитического потенциала большое значение имеет субъективный фактор – мировоззренческий и волевой уровень политико-управленческой элиты.

Ключевые слова: объективные и субъективные факторы, геополитические перспективы, реализация потенциала, геополитическая действительность, роль личности, качество политической элиты.

Taras Lavruk. Effect of Personal and Managerial Level on the Implementation of Geopolitical Perspectives. Every geopolitical reality can be structured according to date (modified) and potential (possible, probable) components. Modified segment is implemented in the political and ideological reality of the interaction of many factors. Potential segment states the objective prerequisites of geopolitical probability of

certain algorithms and dynamics. In addition to objective factors – for the realization of geopolitical potential the great importance belongs to subjective factor – the ideological and volitional level of political and administrative elite.

Key words: objective and subjective factors, geopolitical perspective, the realization of potential, geopolitical reality, the role of the person, the quality of the political elite.

А. Дж. Тойнбі аргументовано довів, «суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, за допомогою котрого люди взаємодіють між собою. Особистість, а не суспільство, творить людську історію»¹. Евристично перспективною варто визнати й дефініцію Г. Оллпорта: «Особистість – це те, чим людина є в дійсності»². Саме особистісний формат визначає світоглядний стрижень людини, детермінує характер її взаємодії зі світом.

Особистість – це «жива активність самотворчості, комунікації і єднання з іншими особистостями. Вона реалізує і пізнає себе в дії, якою є досвід персоналізації»³. Особистість не може бути редукована до абстрактних і загальних принципів. Вона завжди залишається конкретною, унікальною і неповторною. Субстанційність самосвідомості в персоналізмі передбачає вільну самовизначеність як особистості загалом, так і її творчої активності зокрема. Е. Брайтмен запропонував таке визначення: «Особистість – це складний, але самототожний, активний, вибірковий, чуттєвий досвід свідомості, яка пам'ятає своє минуле, планує своє майбутнє, взаємодіє зі своїми підсвідомими процесами, тілесним організмом, природним і соціальним оточенням, а також спроможна оцінювати і скеровувати себе засобом як раціональних, так і ідеальних норм»⁴.

На переконання одного з найбільш виразних представників філософії персоналізму В. Стерна, особистість являє собою унікальну цілеспрямовану єдність розрізнених функцій. Проблема полягає в тому, що особистість ніколи не можна звести до деякої суми, послідовності й абсолютних величин частин та функцій, котрі її складають, оскільки останні перебувають у стані перманентного видозмінення. Зрештою, має право на існування й така дефініція: «Особистість – це людина, яка на підста-

ві власного життєвого досвіду генерує власні духовні установки, не вдовольняючись готовими»⁵.

Відсутність виразних особистостей і домінування посередностей приводить до ентропії соціокультурної самотності. Цю тезу Х. Ортега-і-Гассет переконливо проілюстрував на прикладі мистецтва: «Зрозуміло, чому мистецтво XIX століття була настільки популярним: його подавали масам розбавленим у такій пропорції, в якій воно виявлялося вже не мистецтвом, а частиною життя»⁶. Аналізуючи соціально-політичні наслідки феномену егалітарного мистецтва, він зазначав: «Коли річ не подобається тому, що не все зрозуміло, людина відчуває себе приниженою і починає підозрювати свою неспроможність, неповноцінність, яку намагається компенсувати обуреним, несамовитим самоствердженням. Маса, яка звикла скрізь і в усьому панувати, відчула себе ображеною цим новим мистецтвом у своїх «людських правах», оскільки це мистецтво привілейованих, мистецтво витонченої нервової організації, мистецтво аристократичного інстинкту»⁷.

Причину недовіри до природної еліти (аристократії по суті, а не за народженням чи суспільно-політичним статусом) достеменно з'ясував А. Маслоу: «Ми, звичайно, любимо великих людей; ми захоплюємося ними – тими, хто втілює в собі все найкраще, що може бути в людині: добро, справедливість, красу, досконалість, успіх. Але при цьому ми відчуваємо незручне почуття, тривогу, неспокій, а можливо навіть ревності й заздрість, оскільки ці люди ніби нагадують нам про нашу власну мізерність, нашу незграбність і неправність. Саме тут знаходиться ключ до розгадки: великі люди самим фактом свого існування принижують нас. Під час зустрічі з такою людиною або хоча б під час згадування про неї ми відчуваємо себе недоумкуватими, ми відповідаємо проекцією, а саме: реагуємо таким чином, ніби це людина справді має на меті принизити нас»⁸.

Зрештою, ще Марк Аврелій зауважив, що природжений аристократ і природний представник еліти володіє винятковою якістю: він схожий на всіх, але ніхто не схожий на нього. А. Маслоу наполягає, що тільки осмислення і розуміння спроможні перемогти інтуїтивну недовіру і ворожість. Іншими словами, «якщо ви знайдете в собі сили зрозуміти витоки вашого безсвідомого страху і ненависті до справжніх, благородних, красивих людей, тоді ви, напевне, зможете побороти свою ворожість до них. Якщо ви навчитеся любити найвищі здібності іншої людини, то ви не боятиметесь виявити їх і в собі»⁹.

З цього приводу журнал інтелектуальної еліти Франції «Майєстра» розродився редакційною статтею, в якій у категоричній формі наполягав: «Новий розум зуміє репрезентувати відроджену Європу в її первісному вигляді – з усіма багатоманітними естетичними і культурними цінностями. Європу

народів, а не мас. В епоху утопічних егалітарних ідеологій були створені так звані «великі системи», які загородили собою життя, зробили людей маленькими людьми, без характеру, душі й розуму. Коли егалітарна утопія перестане придушувати смак до життя, тоді у людей відкриється інше, прозоре бачення світу, тоді вони позбудуться комплексів безпорадності та вини і почнуть менше цінувати системи – а натомість більше – людей, точніше, великих людей»¹⁰.

Включення індивіда у світ політики передбачає засвоєння ним норм, традицій, зразків і стандартів поведінки. Процес опанування культурними цінностями та орієнтирами, що сприяє формуванню властивостей і вмінь, котрі дозволяють адаптуватися в конкретній політичній ситуації і виконувати необхідні функції, називається політичною соціалізацією. З огляду на змістовно-функціональну складність, політична соціалізація інтерпретується по-різному, надаючи вченим можливість акцентувати увагу на тих чи інших її аспектах. Не випадково попри те, що систематичне дослідження цього процесу здійснюється ось уже майже впродовж сторіччя, єдиного підходу до розуміння процесу політичної соціалізації досі не вироблено.

Приміром, представники чиказької школи (Талкот Парсонс, Роберт Мертон) розглядають її як процес рольового тренування людини. Ніклас Луман та Арнольд Гелен інтерпретують політичну соціалізацію як акультурацію – засвоєння людиною нових цінностей. У цьому випадку на перший план виходять механізми формування політичної свідомості й поведінки людини. Вчені, для яких визначальною є парадигма психоаналізу (Ерік Еріксон, Еріх Фромм), основну увагу приділяють дослідженню несвідомих мотивів політичної діяльності (формам політичного протесту, девіантної поведінки тощо), інтерпретуючи політичну соціалізацію прихованим процесом політизації людських почуттів і уявлень. Прихильники когнітивної школи вбачають її сутність насамперед у накопиченні й застосуванні людиною нових знань.

Більшість дослідників солідаризується з тезою, що відсутність властивостей, набутих індивідом у процесі соціалізації, не лише ускладнює, а й нерідко позбавляє його можливості адаптуватися до політичної сфери суспільства, використовувати її механізми для захисту та ефективного відстоювання своїх інтересів. Також у більшості випадків існує збіг думок з приводу того, що найважливішими функціями політичної соціалізації є досягнення умінь орієнтуватися в політичному просторі й виконувати певні владні функції.

Політичні цінності, традиції, зразки поведінки та інші елементи політичної культури освоюються людиною безупинно. Цей процес обмежений лише тривалістю життя. Сприймаючи одні ідеї й навички, людина може поступатися іншими орієнтирами,

обирати нові для себе способи спілкування з владою. В цілому політична соціалізація являє собою двоєдиний процес: з одного боку, вона фіксує завоювання особистістю певних норм, цінностей, ролі очікувань та інших вимог політичної системи, з іншого, – демонструє, що особистість вибірково освоює традиції і уявлення, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки та впливу на владу.

При цьому вплив суспільства на політичні якості особистості не абсолютний: він неминуче обмежується внутрішніми переконаннями. Також слід зазначити, що характер і рівень політичної соціалізованості людини – показники динамічні: вони зазнають перманентних змін.

Політичні рішення посідають особливе місце як у поточній політичній практиці, так і в політичній науці. Не випадково на їхній значущості наголошує чимало політиків і політологів. Приміром, американський політолог Р. Макрідіс вважає, що прийняття рішень – це найбільш важлива соціальна функція політики, а його колега Д. Істон навіть визначив політичну науку як дослідження способів, якими приймаються рішення для суспільства. Безперечно, предмет політології не обмежується цією сферою, але її значущість не підлягає сумніву.

Політичний аналіз має пірамідальну структуру: в її основі лежить ситуаційний аналіз. Незалежним від прийняття рішення може бути і політичний прогноз. Втім, він неможливий без аналізу статускво. Прийняття рішення є найважливішим елементом політичного аналізу. Воно знаходиться на вершині піраміди. При цьому якісне рішення неможливе за відсутності нижніх рівнів піраміди.

Як слушно зауважив Р. Даль, рішення – це насамперед вибір найкращої з альтернатив. Адже якщо нема ситуації вибору, тобто якщо відсутні щонайменше два можливих варіанти рішення, то нема і ситуації прийняття рішення. Прийняття політичних рішень можна поділити на дві частини – пошук альтернативних варіантів рішення та вибір з них такого, який забезпечить оптимальний результат. Виходячи з цього, можна запропонувати наступне визначення ухвалення політичного рішення: це вироблення кількох варіантів дії для розв'язання політичної проблеми і подальший вибір оптимального з них, реалізація якого усуне проблему з максимальною ефективністю.

Розробка декількох варіантів розв'язання проблеми і вибір найкращої з альтернатив є спрощеною схемою прийняття рішень, яка потребує деякої деталізації. Наприклад, Г. Ласуел вважав за доцільне виокремлення в процесі прийняття політичного рішення шести етапів: 1) постановки проблеми і пошуку інформації про неї; 2) вироблення рекомендацій – пошуку альтернативних рішень проблеми; 3) відбору найкращої альтернативи; 4) попереднього переконання у правильності рішення

тих, на кого воно спрямоване; 5) оцінки ефективності рішення; 6) поновлення, перегляду або скасування рішення.

Прийняття рішень ґрунтується на двох інших блоках політичного аналізу – аналізі політичної ситуації та політичному прогнозі. Тому повна схема прийняття рішень є повної схемою всього політичного аналізу, а отже, в неї необхідно ввести аналіз ситуації і політичний прогноз.

Цей недолік намагаються усунути Д. Веймер та А. Вайнінг, які пропонують наступну схему прийняття політичних рішень: 1) розуміння проблеми; 2) вибір і пояснення цілей; 3) вибір методу розв'язання проблеми; 4) вибір критеріїв оцінки альтернатив; 5) визначення альтернативних варіантів розв'язання проблеми; 6) оцінка рішення, що включає в себе передбачення наслідків, до яких призведе реалізація тієї чи іншої альтернативи, і оцінка їх з точки зору відібраних критеріїв; 7) рекомендація щодо дій. Тут ми вже маємо справу з політичним прогнозом («передбачення наслідків, до яких призведе реалізація тієї чи іншої альтернативи»). Крім того, Д. Веймер та А. Вайнінг пропонують нові етапи у схемі прийняття політичних рішень – вибір методу розв'язання проблеми, а також вибір і обґрунтування цільових орієнтирів.

У той же час аналіз ситуації знову присутній в даній схемі в закамуфльованій формі у вигляді «розуміння проблеми». Не можна не відзначити й того, що Д. Веймер та А. Вайнінг не виділяють аналіз ситуації, складання прогнозу та прийняття рішення в готельні процедури, про що свідчить загальний пункт – вибір методу вирішення проблеми – а вже визначення методу необхідно для кожного етапу політичного аналізу, оскільки аналіз ситуації, прогноз і власне ухвалення рішення можуть здійснюватися різними способами і навіть різними виконавцями, що заперечується як Д. Веймером і А. Вайнінг, так і більшістю інших західних політологів.

У схемі Д. Веймера і А. Вайнінг відсутній принцип зворотного зв'язку, вкрай важливий для прийняття політичних рішень. Він наявний у моделі Г. Ласуела (оновлення, перегляд або скасування рішення). Цей принцип докладно змальований Д. Істоном, а також його послідовниками по застосуванню системного підходу в політиці Р. Алмондом і Б. Пауелом в побудованій ними моделі політичної системи. Згідно з Д. Істоном, Г. Алмондом та Б. Пауелом, політична система отримує із соціального середовища сигнали двох типів: вимоги та підтримки. На їх основі система приймає рішення, які по ланцюжку зворотного зв'язку впливають на сигнали – якщо рішення вдалі, то сигнал вимоги слабшає і наростає сигнал схвалення. Якщо ж рішення не сприймаються соціальним середовищем як оптимальні, то – навпаки – слабшає сигнал схвалення і посилюється сигнал вимоги.

Безперечно, існує лінійний корелятивний зв'язок між якістю політико-управлінської еліти та ефективністю прийнятих нею рішень. Ця обставина додатково актуалізує і загострює аспект особистісного рівня політичної сфери. Виразною ілюстрацією значущості особистісного фактора слугують кризові й форс-мажорні етапи функціонування держави. Війна вважається найбільш переконливим, достеменним лакмусовим показником. Зокрема, «війна у Франції коштувала Німеччині 45 тисяч убитими і пропалими безвісти та 111 тисяч пораненими, загальні втрати – 156 тисяч вояків. Понад 90% цих втрат припадає на перший місяць бойових дій, до руйнації фронту французької армії, яка, між іншим, втратила значно більше: 84 тисячі вбитими, 547 тисяч солдатів і офіцерів полоненими. Британські експедиційні сили втратили вбитими, пропалими безвісти і полоненими 68 тисяч вояків»¹¹.

Емпіричні дані об'єктивні, оскільки вони безсторонні щодо суб'єктів політичного та історичного процесу: «Незворотні втрати Люфтваффе за весь період операції – 1401 літак, загалом же було виведено з ладу 2073 німецьких крилатих машин. Загальні втрати танків такі: понад 700 – німецькі, понад 1500 – французькі, майже 600 – британські. А тепер порівняймо травень-червень 1940 року на заході з червнем-липнем 1941 року на сході. Станом на 6 липня 1941 року Вермахт втратив 20 тисяч убитими та пропалими безвісти, 44 тисячі пораненими, всього 64 тисячі. З'єднання Червоної армії за цей період втратили понад 750 тисяч чоловік убитими, пораненими та пропалими безвісти. Станом на 10 липня 1941 року втрати Червоної армії перевищували 815 тисяч вояків, Вермахту – 79 тисяч, гармат відповідно – 21,5 тисяча і 1 тисяча, танків – 12 тисяч і 1374. Втрати літаків Люфтваффе – 550 одиниць, Червоної армії – понад 5 тисяч. За три тижні боїв на заході Вермахт зумів зайняти територію, які за площею приблизно дорівнює Литві; на східному ж фронті Литву зайняли за тиждень, та й не лише Литву. Нацистам знадобилося більше місяця, щоб увійти в Париж, а от у Мінськ, що перебував від тодішнього кордону приблизно на такій же відстані – лише тиждень»¹².

Один з радянських міфів стверджує, що Червона армія відступала аж до Москви з огляду на раптовий напад гітлерівців. Насправді ж буквально через двадцять днів після підписання Гітлером у 1940 році плану «Барбаросса» його копія вже була в Москві. Це вдалося зробити Рудольфу Ресслеру за допомогою радянського розвідника Шандора Радо.

Порушуючи Версальський договір, Сталін забезпечував фашистську Німеччину величезною кількістю стратегічної сировини для підготовки до світової війни. Буквально до ранку 22 червня 1941 року «з наших західних прикордонних залізничних станцій відправляли в Німеччину ешелони з пшеницею, борошном, цукром, салом, маслом,

м'ясом, залізною і марганцевою рудою, металопрокатом, міддю, свинцем, алюмінієм, каучуком, нафтою, бензином, керосином та іншими товарами і матеріалами. Лише з 1 січня по 31 травня 1941 року СРСР відвантажив Німеччині 307 тисяч тон нафтопродуктів, 654 тисячі тон зерна, 7700 тон міді, 68 тисяч тон марганцевої руди, 78 тисяч тон фосфатів, 1076 кілограмів платини»¹³.

Сталін зі своїм найближчим оточенням перед війною обстоював необхідність вишколу вищих офіцерів Вермахту (зокрема, Гудеріана), натомість командний склад Червоної армії знищувався репресіями, з п'яти маршалів розстріляні три. З 11 заступників наркома оборони знищені всі 11, а з 85 членів Вищої військової ради – 76. У боях з фашистами ми втратили 600 генералів, а Сталін репресував і розстріляв втричі більше вищого командного складу Червоної армії генеральського рівня. Були розстріляні всі керівники радянської розвідки і більшість резидентів. «Лише в 1940 році кількість нових призначень командирів склала 246626, або 68,8% від штатної чисельності»¹⁴.

Натомість союзницька допомога СРСР, її значення для перемоги у війні радянським офіціозом постійно применшувались. Інформація щодо цього аспекту не мала шансів опинитися в підручниках з історії і на шпальтах газет – інакше впала б ще одна підпорка з-під міфологеми про політико-управлінський геній кремлівської еліти. А цифри справді вражають: лише неповний перелік матеріалів і зброї, відправлених Радянському Союзу із США з 7 листопада 1941 року по 20 серпня 1945 року склав «14795 літаків, 7556 танків, 51503 джипів, 375883 грузовиків, 8071 тягачів, 8218 зенітних гармат, 131633 автоматів, 313650 тон вибухівки, 1981 паровозів, 11125 товарних вагонів, 90 транспортних суден, 105 кораблів протичовнової оборони, 197 торпедних катерів, 4062 000 тон харчових продуктів, 2540000 тон сталю прокату, 2422000 тон пального, 764000 тон хімікатів, 3786000 шин і 15417000 пар армійського взуття»¹⁵.

Свого часу радянський офіціоз пояснював болючі поразки у перший рік війни з гітлерівською Німеччиною значною перевагою противника в живій силі й техніці. Насправді ж «під час нападу гітлерівців радянські ВПС мали в своєму розпорядженні 23 000 літаків, а на озброєнні вермахту було 10 500 машин, причому проти СРСР було кинуте лише близько 2 000 одиниць бойової техніки. Червона Армія зберігала перевагу за кількістю особового складу в усі роки війни. Сталінградська битва – це боротьба трьох наших фронтів (шести армій) проти двох армій (6-ої польової та 4-ої танкової) противника. 20 січня 1943 року генерал О.Яременко, який воював на берегах Волги, заявив: «Оперативне мистецтво Жукова – це перевага в силах у п'ять-шість разів»¹⁶.

Цифри втрат остаточно розвінчують ілюзії щодо ефективності політичної еліти Радянського Союзу взагалі у періоду Другої світової війни зокрема: «Незворотні втрати Червоної армії перевищили незворотні втрати німецьких збройних сил приблизно в 10,3 разів»¹⁷, «загальні втрати військового і цивільного населення СРСР оцінюються в 43,3 млн. чоловік»¹⁸. Між іншим, втрати перевищують втрати всіх держав (за винятком Китаю з огляду на відсутність даних), які воювали як проти СРСР, так і в союзі з ним плюс втрати Росії у війнах за всю її історію разом взяті! Білоруський історик І. Кузнецов наполягає на ще вищому рівні втрат: «Безпосередні та опосередковані втрати населення СРСР в роки Великої вітчизняної війни можна оцінити в 48-50 млн. чоловік»¹⁹.

У середовищі політичних аналітиків можна натрапити на тезу, що з різних причин політичне управління є феноменом апіорі неефективним. З таким твердженням можна погодитись лише частково – в тій частині, що прийняття і втілення на практиці політичних рішень обумовлене великою кількістю факторів, взаємопотенціюючу дію яких важко передбачити і скрупульозно прорахувати. Але історія політики беззаперечно доводить можливість мудрого і надзвичайно ефективного політичного керівництва навіть за надзвичайно несприятливих обставин. Приміром, наприкінці 30-х років ХХ століття, не дивлячись на семи-десятилітній низхідний тренд економічного розвитку, Британія демонструвала дива політичного мистецтва, якими вона завдячувала насамперед Уїнстону Черчиллю.

З цього приводу Дж. Тойнбі писав: «Друга світова війна виявилася останнім цвяхом, вбитим у домовину економічної потужності Британії – в 1945 році ВВП США перевищив британський у 10 разів. Однак навіть тоді Британія залишалася порівняно впливовою країною – частково завдяки надлюдській енергії і амбіціям Черчилля. Фотографії Рузвельта, Сталіна та Черчилля на конференції в Ялті у лютому 1945 року вводять в оману, бо в Ялті не було «великої трійки». Там була «велика двійка» плюс один геніальний політичний антрепренер, який зумів залишити себе і свою країну у великій політичній грі. Саме з цієї причини Британія збере-

гла чимало рис супердержави в другій половині ХХ століття»²⁰.

¹ Тойнби А. Дж. Постижение истории. / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – С. 254.

² Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. / G.W. Allport – N.-Y.: Macmillan, 1937. – р. 14.

³ Мунье Э. Персонализм. / Э. Мунье. – М.: Республика, 1992. – С. 10-11.

⁴ Brightman E.S. Nature and values. / E.S. Brightman. – N.-Y.: GPF, 1945. – р. 112.

⁵ Дзюба В.И., Степанов А.П. Восхождение к гуманизму. / В.И. Дзюба. – К.: Либідь, 1997. – С. 23.

⁶ Ортега-и-Гассет Х. Непопулярность нового искусства. / Х. Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры ХХ века: мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 235.

⁷ Там само. – С. 232.

⁸ Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. / А. Маслоу. – СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. – С. 49.

⁹ Там само. – С. 49.

¹⁰ Maiastra: Renaissance de l'Occident? – Paris: Plon, 1979. –р. 40.

¹¹ Грабовський С. 22 червня 1940/41 року: два суспільні лади у дзеркалі двох катастроф. // Pravda.com.ua/articles/2010/06/22/5158114/view_print/ – С.1.

¹² Там само. – С. 2.

¹³ Горьков Ю. Кремль. Ставка. Генштаб. / Ю. Горьков – Тверь: Двина, 1995. – С. 52.

¹⁴ Фалин В. Второй фронт. / В. Фалин. – М.: Олимп, 2001. – С. 215.

¹⁵ Америка. – 1985. – Сентябрь. – № 346. – С. 18.

¹⁶ Радченко Л. Войны забытое похмелье. / Л. Радченко, В. Семененко. – Харьков: Слобода, 2002. – С. 379.

¹⁷ Соколов Б. Красный колосс / Б. Соколов. – М.: Прогресс, 2007. – С. 256.

¹⁸ Там само. – С. 263.

¹⁹ Там само. – С. 167.

²⁰ Мысль. Декабрь-январь 2009/10. – С. 85.